

Łukasz K. Netczuk¹

Historia ogrodnictwa i ruchu działkowego na ziemiach polskich. Zarys problematyki badań i studiów źródłowych.

Streszczenie

Korzenie polskiego ogrodnictwa działkowego sięgają znacznie wcześniej niż powszechnie się sądzi. Przez analogie krajów anglosaskich, zwłaszcza zaś Wielkiej Brytanii, ich źródeł można doszukiwać się w ogrodnictwie mieszczańskim. Dowodem na takie postrzeżenie początków ogrodów działkowych w Polsce jest stanowisko wyrażone już w 1937 r. przez Władysława Lubawego w „Historii ogrodów działkowych w Polsce” wydanej w 1939 r. przez Centralny Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie.

Historia polskiego ogrodnictwa działkowego, pomimo podejmowania kolejnych prób naukowego opracowania ogólnego zagadnienia, w dalszym ciągu wymaga szerokich studiów źródłowych. Rozproszenie materiałów badawczych w ogrodach, okręgach PZD, licznych archiwach oraz w różnorodnej prasie i literaturze znacznie utrudnia zgłębienie tematu i opracowanie monografii tak grodów, jak i organizacji działkowych jakie funkcjonowały na przestrzeni lat. Brak wiedzy w tym zakresie negatywnie odbija się na postrzeganiu ogrodów w różnych kręgach społeczeństwa i władz naszego kraju, gdyż często kojarzone są jednoznacznie z powojennym ustrojem. Brak nam również szczegółowej wiedzy o ogrodach jakie funkcjonowały na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, również dzieje niemieckich poprzedników ROD na Ziemiach Odzyskanych nie doczekały się poza nielicznymi wyjątkami szczegółowych opracowań. W końcu początki ruchu działkowego w Polsce, w dalszym ciągu postrzegane są przez pryzmat powtarzanych w literaturze ogólnych stwierdzeń, brak natomiast szczegółowych interdyscyplinarnych badań, które rzuciłyby światło na funkcjonowanie ogrodnictwa miejskiego w przededniu zorganizowanego ruchu działkowego na ziemiach polskich.

Niniejszy artykuł stanowi próbę podjęcia dyskusji w tym temacie oraz zachęcenia badaczy, jak również organizacji działkowych, do podjęcia w tym kierunku zdecydowanych i skoordynowanych działań, których szkicową propozycję nakreślił autor.

Słowa kluczowe: ogrody działkowe, historia, badania źródłowe

Key-words: allotment gardens, history, source studies

1 Mgr inż. arch., Politechnika Wrocławska, Wydział Architektury, Zakład Rysunku Malarstwa i Rzeźby.

Źródła polskiego ogrodnictwa działkowego

W 2014 roku minęła 190. rocznica poświadczanego istnienia Rodzinnego Ogrodu Działkowego im. Powstańców Wielkopolskich w Koźminie Wielkopolskim. Dzieje tego ogrodu rozpoczynają się znacznie wcześniej – w 1575 r. wraz z nadaniem przywilejów dla mieszczan koźmińskich przez Andrzeja Górkę. W akcie przywileju nadaje on im grunty na ogrody w polu zwanym „Błonie”^{2 3}. Kolejni właściciele miasta potwierdzają ten zapis w XVI-XVIII w., a ogrody utrzymują charakter dzierżawny⁴. W 1823 r. warzywne ogrody mieszczańskie nadal istniały w tym miejscu, a dokument z 1824 r. opisywał ich rozmiar i zawierał rejestr użytkowników. W 1853 r. ogród ten pomierzono, ustalono wielkość działek i wysokość opłat czynszowych. W 1921 r. uregulowano zasady dzierżawy gruntów. Istnieje on do dziś, uchodzi za najstarszy w Polsce i prawdopodobnie najstarszy z miejskich ogrodów dzierżawnych o charakterze warzywno-sadowniczym. Ogrodnictwo miejskie w tej formie ma dawną metrykę także w innych krajach, m.in. w Wielkiej Brytanii (1732 r., Birmingham)^{5 6}. Datę powstania ogrodów, z których wyłonił się R.O.D. im. Powstańców Wielkopolskich, można przesunąć przynajmniej do XVII w. Ich historia jest w dużej mierze podobna do początków europejskich ogrodów działkowych i rozwijającego się wokół nich ruchu społecznego, najpierw w Wielkiej Brytanii (od XVIII w.), później także we Francji i Niemczech.

Przykład ewolucji koźmińskich ogrodów skłonił autora do przemyśleń nad początkami ogrodów działkowych w Polsce oraz adaptacji do polskich warunków idei powstałego w XIX w. zorganizowanego ruchu działkowego, który docierał na polskie ziemie głównie z Niemiec w II poł. XIX w. Sprowokował też do postawienia wstępnej tezy o korzeniach polskiego ogrodnictwa działkowego w dawnych dzierżawnych ogrodach miejskich funkcjonujących poł. XIX w. jako formy pomocy najuboższym mieszczanom niezależnie od idei i wzorców pochodzących z Niemiec. Za wcześnie jest jednak by przedstawić inne przykłady, tym bardziej, że najstarsze polskie ogrody wpisujące się w ideę ruchu działkowego powstały na pocz. XX w., pojedyncze zaś w końcu XIX. Niewiele wiemy też o terenach, na których je zlokalizowano oraz jaką funkcję pełniły wcześniej. Nie można wykluczyć, że jest więcej ogrodów działkowych założonych na obszarze wcześniejszych mieszczańskich dzierżawnych działek. Trudno jednak przy aktualnym stanie wiedzy stwierdzić, że tereny dawnych mieszczańskich ogrodów mogły ewoluować w stronę współczesnych R.O.D. Potwierdzeniem tezy o dość dawnym rodowodzie polskich ogrodów działkowych mogą być jednak opinie samych działkowców i ich organizacji z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Już w 1937 r. Centralny Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli RP uznał dzierżawne miejskie ogrody istniejące w polskich miastach od czasów najdawniejszych za naturalne źródło i prekursora zorganizowanego ogrodnictwa działkowego w Polsce, czego potwierdzeniem jest opinia wyrażona w ostatnim przedwojennym wydaniu „Historii ogrodów działkowych w Polsce”⁷. Jest tu sporo analogii między Polską a innymi krajami, zwłaszcza Wielką Brytanią i Niemcami. Z tego względu nie należy ograniczać historii ogrodnictwa i ruchu działkowego w Polsce do stu czy dwustu lat.

Transformacja społeczno-polityczno-ekonomiczna jaka miała miejsce w XIX w. zmieniła model użytkowania gruntów czynszowych, w tym mieszczańskich ogrodów warzywnych. Wraz z ograniczaniem własności dawnych właścicieli miast prywatnych na korzyść administracji centralnej

2 „Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki, dziedzic, oznacza prawo i obowiązki mieszczan Wielkiego Koźmina”, przywilej z 07.11.1575 r., źródło: Archiwum państwowe w Poznaniu, sygn. 53/4331/0 Akta miasta Koźmin, jedn. I/1.

3 „Dzielo – działka”, pod. red. M. Szczurek i M. Zych, Kraków, 2012, s. 29.

4 http://www.kozminwlp.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=53&Itemid=182 (dostęp: 10.2013).

5 J. Burchardt, „The Allotment Movement in England 1793-1873”, London, The Royal Historical Society, 2002.

6 „A Brief History of Allotments in England”, źródło:

<http://www.bkthisandthat.org.uk/ShortHistoryOfAllotmentshtml.html> (dostęp: 10.2012).

7 Wł. Lubawy, „Historia ogrodów działkowych w Polsce z okazji dziesięciolecia Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych, Przydomowych, Małych Osiedli i Hodowli Drobnej Inwentarza Rzeczypospolitej Polskiej: uzupełnione do 1939 r.”, Centralny Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie, 1939, wyd. 2 jubileuszowe, s. 9.

i samorządowej, grunty dzierżawne komunalizowano lub uwłaszczano. Naturalnie ogrodnictwo miejskie musiało przystosować się do nowych warunków. Powstawaniu zorganizowanych kolonii działkowych sprzyjało postępujące uprzemysłowienie miast i związane z nim problemy ekonomiczno-społeczne, którym zaradzić próbowały różne ruchy oddolne. Niewątpliwie polskie ogrody działkowe i społeczny ruch działkowy mają korzenie w tych procesach. Należy więc bliżej przyjrzeć się przejściu ogrodnictwa miejskiego od modelu ogrodowych działek dzierżawnych do współczesnego ogrodnictwa działkowego. Na nowo trzeba zrozumieć procesy stopniowego uwłaszczania i komunalizowania gruntów w miastach w XIX w. Dziś badanie tego zjawiska jest skomplikowane, wymaga żmudnych kwerend archiwalnych, analiz historyczno-urbanistycznych, których wynik nie jest przesądzony, głównie ze względu na ograniczone lub zniszczone podczas wojny zasoby archiwalne. Często brak też źródeł katastralnych i hipotecznych, stąd przedwczesne stawianie tezy byłoby pochopne. Niewątpliwie nie można jednak lekceważyć poglądu reprezentowanego przez polską przedwojenną centralną organizację zrzeszającą działkowców, która upatrywała pierwowzoru idei właśnie w czynszowych ogrodach warzywnych polskich miast.

Wobec takiego przedstawienia sprawy, należy też zauważyć pewną różnicę pomiędzy przyczynami powstawania ogrodów polskich i niemieckich. Do tej pory podkreślano prawie wyłącznie niemieckie wzorce jako główne źródło dla polskiego ruchu działkowego. Tymczasem już w 1937 r. działkowcy świadomi byli nieco odmiennych korzeni polskiego ruchu, który rodził się w trochę innych warunkach niż ogrody niemieckie i brytyjskie⁸. W Niemczech prekursorami w tym wymiarze mieli być zazwyczaj urzędnicy i miłośnicy ogrodnictwa, a ogrody początku XX w. miały bardziej wymiar hobbystyczno-towarzyski⁹, co zasadniczo odróżniało je od użytkowych ogrodów tworzonych w XIX w., które bardziej odpowiadały na problemy społeczne industrializacji. Oczywiście w Polsce również powstawały ogrody dla klasy urzędniczej, jednak czynnik ekonomiczno-społeczny zdawał się mieć decydujący wpływ na charakter ruchu społecznego wokół działek, przynajmniej w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wielkie znaczenie dla rozpoznania problemu ma także zdefiniowanie typologii form użytkowania i organizacji ogrodów działkowych od początku ich istnienia. O tym, że problem jest złożony i wciąż wymaga szczegółowych studiów świadczą wyniki badań, m.in. Katarzyny Gryniewicz-Balińskiej w jej pracy doktorskiej¹⁰. Niewątpliwie jest to jeszcze niedostatecznie wyeksploatowane pole badawcze, wymagające dalszych analiz w skali całego kraju.

Rocznica powstania najstarszego polskiego ogrodu stała się pretekstem do przedstawienia wykazu bibliografii i materiałów archiwalnych do badań historii ruchu działkowego na ziemiach polskich, które autor zebrał w ciągu ostatnich dziesięciu lat w wyniku zainteresowania tą złożoną problematyką przy okazji własnych studiów nad historią wrocławskich ogrodów na osiedlu Tarnogaj¹¹.

Powszechne jest przekonanie, że każdy wie czym ogrody działkowe są i skąd się wzięły, ale w rzeczywistości brak jest kompleksowych opracowań tematu, co często stanowi przedmiot krytyki organizacji zarządzających ogrodami ze strony samych użytkowników działek¹². Historia ruchu działkowego na ziemiach polskich, pomimo ponad stuletniej i bogatej tradycji, do tej pory nie doczekała się komplementarnej wielopłaszczyznowej monografii¹³. Istniejąca literatura

8 „Dziesięć lat pracy Okręgowego Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Województwa Śląskiego”, Okręgowy Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Województwa Śląskiego, Chorzów, 1938, s. 5.

9 Wł. Lubawy, tamże, s. 10.

10 K. Grażyna Gryniewicz-Balińska, „Rozwój ogrodów działkowych we Wrocławiu od końca XIX w. do II wojny światowej”, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Wandy Kononowicz, Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2014.

11 W wyniku badań prowadzonych na gruncie wrocławskich przyzakładowych kolejowych ogrodów działkowych powstała niepublikowana jeszcze monografia: Ł.K. Netczuk, „Monografia R.O.D. „Pokój” (1947-2013) i szkic historii ogrodów kolejowych na osiedlu Tarnogaj we Wrocławiu 1927-2013”, maszynopis, poszyt, 175 s., 221 il., mapy, schem., bibliografia, źródła i przypisy 243 poz., w zbiorach Biblioteczki ROD „Pokój” we Wrocławiu. Znaczną część pracy opublikowano na stronie internetowej ogrodu: <http://rodpokoj.org/>

12 <http://rod-lotnik.pl/historia.html> (dostęp: 10.2013).

13 H. Romanowski, „Uwagi o architekturze ogrodów działkowych”, w: „Czasopismo techniczne – Architektura”, 6-A/2012, Zeszyt 19, Rok 109, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2012, s. 277.

dokumentuje dzieje poszczególnych ogrodów czy organizacji lecz w ograniczonym okresie czasu i w wybranych miejscach. Wyjątkiem są pojedyncze rocznicowe opracowania o charakterze monograficznym powstałe w strukturach Polskiego Związku Działkowców (PZD) po 1981 r. oraz w ramach terenowych zarządów pracowniczych ogrodów działkowych funkcjonujących w latach 1949-1981 przy Centralnej Radzie Związków Zawodowych. Jednak ich niski nakład i niedostępność powoduje, że nie są powszechnie znane. Nie mogą też zastąpić komplementarnej monografii opartej na archiwaliach jednostek terenowych, czyli ogrodów działkowych i okręgowych zarządów Polskiego Związku Działkowców. Rosnące w ostatnich latach zainteresowanie tematem wśród badaczy budzi nadzieję na zmianę tego stanu rzeczy.

Trudności badawcze fenomenu ogrodów po 1945 r.

Wiele z tych prac bazuje na unikalnych niepublikowanych opracowaniach historyczno-dokumentacyjnych i okolicznościowych ogrodów (np. na kronikach) bądź na niskonakładowej literaturze i materiałach ulotnych z poprzednich dekad, dziś tak trudno dostępnych i rozproszonych w kilku tysiącach ogrodów. Opracowanie i inwentaryzacja materiałów archiwalnych, prasy i literatury oraz pamiątek na szczeblu centralnym pomogłoby w określeniu dostępnych zasobów stanowiących ważny materiał badawczy dla dziejów ogrodnictwa działkowego po 1945 r. Z pewnością wszelkie narzędzia do takiego przedsięwzięcia ma największa polska organizacja działkowców – PZD. Dysponuje rejestrem obejmującym większość ogrodów, licznymi zasobami na szczeblach regionalnych i krajowym, ma potencjał i możliwość zgromadzenia informacji, zbiorów i zarządzania nimi. W ramach ogólnopolskiego centralnego rejestru i archiwum działkowego można udostępniać istniejące zbiory, a także wiedzę o zasobie zbiorów na szczeblu regionalnym i ogrodowym. Niewątpliwie centralna biblioteka ruchu również powinna przejąć odpowiedzialność za dokumentację historii działek poprzez gromadzenie literatury i materiałów niepublikowanych. Potrzebę zorganizowania takiego archiwum dostrzegł w 2012 r. także PZD, zachęcając ogrody do dokumentowania swojej historii i dzielenia się materiałami z jednostką krajową¹⁴ ¹⁵. Godne rozważenia jest zatem zorganizowanie ogólnokrajowych jednostek dokumentujących dzieje ruchu działkowego w Polsce:

- archiwum,
- biblioteki,
- muzeum.

Tylko integracja zasobów bądź też stworzenie centralnej uniwersalnej „platformy” ich opisu, prezentacji i udostępniania pomoże rzetelnie opracować tak rozległy materiał i przyczynić się do powstania opracowań i monografii, które wypełnią lukę w wiedzy o fenomenie ogrodów działkowych. Kwestie prowadzenia i merytorycznej organizacji takiego programu należy konsultować ze środowiskiem naukowym i społecznością działkową. Proces powstawania zaproponowanych jednostek z pewnością zająłby dużo czasu ze względu na skalę i złożoność problemu. Tymczasem niniejsze opracowanie choć w części już teraz ma zwrócić uwagę środowisk zainteresowanych ogrodami działkowymi na wagę zagadnienia i konieczność podjęcia szerszych interdyscyplinarnych badań. Zamierzeniem autora było także możliwie rozległe zestawienie bibliografii historii działek i zorganizowanego wokół nich ruchu społecznego. Opracowanie nie jest zamknięte, a dalsze studia z pewnością pozwolą na dotarcie do wielu nieznanych jeszcze materiałów.

14 Zachęcamy do współtworzenia archiwum ruchu działkowego, 23.02.2012, źródło: <http://pzd.pl/artykuly/4495/188/Zachecamy-do-wspoltworzenia-archiwum-ruchu-dzialkowego.html> (dostęp: 10.2013).

15 Ruszają prace nad stworzeniem archiwum ruchu działkowego 17.02.2012, źródło: <http://pzd.pl/artykuly/4467/188/Ruszaja-prace-nad-stworzeniem-archiwum-ruchu-dzialkowego.html> (dostęp: 10.2013).

Studia źródłowe tematu

Wyraźnie odczuwalny jest brak literatury porządkującej zagadnienia związane z działkami, m.in.: urbanistyczno-architektoniczne, ekologiczne, społeczne, zdrowotne, ekonomiczne, dlatego w ostatnich latach obserwuje się wzrost popularności tematyki ogrodów w środowisku naukowym¹⁶. Z pewnością ma to też związek z zainteresowaniem ogrodami ze strony polityków i samorządów odpowiedzialnych za planowanie przestrzenne, którym wg niektórych opinii ogrody mają drastycznie ograniczać działanie. W dyskusjach publicznych i medialnych pomijany jest ogół bardzo ważnych czynników związanych z obecnością ogrodów w miastach i ich pozytywną rolą¹⁷. Dominują często głosy polityczne lub jednostronnie prezentowane przez planistów, architektów¹⁸, ekonomistów i samorządy. Głos specjalistów innych dziedzin, np. etnologów, antropologów, historyków sztuki i architektów krajobrazu oraz interdyscyplinarnej nauki, z uwagi na wciąż zbyt małe zainteresowanie tematem, jest w debacie publicznej prawie zupełnie niesłyszany lub marginalizowany. Nie jest tajemnicą, że istnieje dość silne lobby antydziałkowe¹⁹, które co najmniej od 1990 r. buduje negatywny obraz ruchu i ogrodów w przestrzeni urbanistycznej, społecznej i medialnej. Czarny PR, negatywne nastawienie władz samorządowych metropolii, jak również złożoność²⁰ i trudności badawcze fenomenu ogrodnictwa działkowego jakie napotykają potencjalni naukowcy²¹ nie przybliżają nas do uzupełnienia luki w wiedzy o zjawiskach, które w swej historii obejmowały znaczne obszary i dotyczyły setek tysięcy, jeśli nie milionów, ludzi w kraju. Biorąc pod uwagę złożoność, skalę, rozległość, zakres zjawiska, jak i jego wpływ na społeczeństwo²², problem badawczy wydaje się być ważny i atrakcyjny w kilku dyscyplinach, jak również interdyscyplinarne.

Badania historii ruchu i ogrodnictwa działkowego

Historię ogrodnictwa działkowego w Polsce w zasadzie podzielić można na trzy podkategorie tematyczne, które mogą stanowić punkt wyjścia dla kierunków podstawowych badań:

- historię przedmiotową - ogrodów działkowych i związanych z nimi zjawisk przyrodniczych, przestrzennych, architektonicznych, społecznych, antropologicznych, ekonomicznych i in.,
- historię podmiotową - zorganizowanego ruchu działkowego jako zjawiska społecznego, które wraz z rozwojem ogrodów organizowało się na wyższych szczeblach,
- związaną z nim historię prawodawstwa działkowego na ziemiach polskich.

Wobec braku komplementarnych studiów badawczych tematu oraz wciąż nielicznych aktualnych publikacji naukowych jest niezwykle trudno przyporządkować istniejącą literaturę do którejś z powyższych kategorii. Należy dodać, że większość publikacji dotyczących ogrodów działkowych to wydawnictwa fachowe dotyczące istoty ogrodnictwa działkowego, czyli uprawy roślin i wypoczynku. Są to różnego rodzaju poradniki i prasa ogrodnicza. Również i w tym przypadku należy stwierdzić, że publikacje te są istotne dla badań historii ruchu działkowego i samych ogrodów, gdyż złożona tematyka w nich prezentowana obejmuje ogół zagadnień, m.in.: poradnictwo, historię ogrodów, historię ruchu działkowego, pojedynczych działek i działkowców, współzawodnictwo, konkursy, działalność charytatywną, aktywność ogrodów i organizacji

16 Pojawiają się konferencje, badania, artykuły i opracowania, np: IX Konferencja Naukowo-Techniczna. Zieleń Miejska – Ogrody działkowe w systemie społeczno-przyrodniczym miasta, Toruń 10-11.10.2013 lub „Dzieło działka”, praca zbiorowa wydana w 2012 r. przez Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie.

17 M. Gorczyca, „Stan rozwoju pracowniczych ogrodów działkowych”, w: „Wiadomości Statystyczne”, 0043-518X, r. 58, nr 12 (2013), s. 84.

18 A. Pawlikowska-Piechotka, „Tradycja ogródków działkowych w Polsce”, Gdynia, cop. 2010, s. 82.

19 A. Pawlikowska-Piechotka, tamże, s. 61, 81.

20 Złożoność zjawiska na gruncie antropologicznym przedstawili autorzy w obszernej pracy: „Dzieło – działka”, tamże, s. 18.

21 Należą do nich, m.in. brak opracowanej bibliografii i monografii, pojedyncze prace przyczynkowe, rozproszenie utrudniony dostęp do materiałów archiwalnych i niepublikowanych, które stanowią podstawę do studiów historycznych, brak ich opracowań i niski nakład, słabe zainteresowania poza środowiskiem.

22 M. Gorczyca, tamże, s. 80.

działkowych na wielu płaszczyznach. Dotyczy to zwłaszcza prasy wydawanej przez organizacje działkowców. Prasa ogrodnicza dedykowana małym ogrodom przydomowym i działkowym, zwłaszcza współczesna, rzadko odnosi się do kwestii związanych z ruchem działkowym. Najwięcej na ten temat znajdziemy w starszych wydawnictwach organizacyjnych, zarówno przedwojennych jak i powojennych. Istniejąca literatura fachowa często też odwołuje się do historii i podstaw prawnych funkcjonowania ogrodów w danym okresie, a opracowania historyczne nie omijają problematyki upraw. Wśród aktualnej literatury na uwagę zasługuje kilka książek oraz artykułów w prasie naukowej, przytoczonych w wykazie. Z periodyków krajowych najczęściej miejsca problematyce ogrodów i ruchu działkowego poświęca aktualnie dziennik „Trybuna”. Sporadycznie podczas zmiany prawa, nowelizacje z komentarzem oraz proponowane kierunki zmian publikują różne gazety w formie wkładek o tematyce prawnej. Również prasa lokalna i kolorowa wraz z doniesieniami medialnymi publikuje okazjonalnie materiały dotyczące ogrodów.

Złożoność dziejów naszego kraju nie pozostaje bez wpływu na historię ogrodów. Ze względu na nią oraz specyfikę ruchu działkowego w kraju, można wyróżnić okresy:

– **do 1918 r.:**

- przedogrodowy, obejmujący ziemie wchodzące w skład państwa polskiego w różnych okresach - powstawanie zwartych obszarów czynszowych działek ogrodowych w miastach dla niemających mieszczan, z których przynajmniej jeden w kraju stał się ogrodem działkowym we współczesnym rozumieniu (ok. XVII - pocz. XIX w.),
- ogrodowy - specyfika każdego regionu, oddolne ruchy zakładające ogrody i kolonie działkowe, np. Schrebera, Jordana i in. (XIX w.),
- organizacji ruchu społecznego (ok. 1895-1918),

– **lata 1918-1944:**

- rozwoju ogrodów i konsolidacji ruchu działkowego (1918-1939),
- okupacji - ograniczone funkcjonowanie, dominująca funkcja produkcyjna (1939-1944),

– **lata 1944-1981:**

- odbudowy starych i budowy nowych ogrodów oraz reaktywacji ruchu (1944-1949),
- rozwoju ogrodów kosztem reorganizacji i utraty samorządności w ramach Centralnej Rady Związków Zawodowych (CRZZ) (1949-1956),
- intensywnego rozwoju ogrodów, odbudowy samorządowych struktur regionalnych i krajowych w ramach CRZZ (1956-1981),

– **od 1981:**

- rozwoju ogrodów, centralizacji w PZD (1981-1989),
- komunalizacji gruntów, dążeń do utrzymania ogrodów i PZD (1990-2013),
- decentralizacji (od 2013).

Celem niniejszego opracowania jest także możliwie szerokie zebranie literatury opisującej historię polskiego ruchu działkowego. Do 1918 r. będzie to głównie historia poszczególnych i nielicznych ogrodów, rodzącego się zainteresowania aktywnym wypoczynkiem w miastach, poszukiwania sposobów na poprawę bytu robotników²³. Z tego względu niezwykle ważne jest udokumentowanie i opracowanie zasobów poszczególnych jednostek całego ruchu: pojedynczych ogrodów działkowych i ich kolonii, dawnych towarzystw, związków, jak również ich oddziałów terenowych. Z wczesnego okresu pochodzi niewiele materiałów archiwalnych i publikacji, dlatego należy poświęcić dużo uwagi dalszym kwerendum. W dwudziestoleciu międzywojennym nastąpił wyraźny rozwój i konsolidacja organizacji w jeden krajowy ruch oraz jego partycypacja w tworzeniu biura międzynarodowego w Luksemburgu. Nadal jednak literatura ruchu bazowała na opracowaniach poszczególnych towarzystw i ogrodów, choć pojawiło się kilka publikacji próbujących ująć szerzej polskie ogrodnictwo działkowe. Do najważniejszych prac należą publikacje Marii Chmielewskiej, Maria Kuropatwińska-Kalicka, Władysława Lubawego, Mariana Stawińskiego oraz Stefana Wilczyńskiego. Pojawiały się publikacje fachowe i prasa dedykowane ogrodnictwu miejskiemu i działkowcom oraz publikacje i dokumentacja towarzystw zakładających

23 Por.: St. Wilczyński, „Ogródki działkowe jako zagadnienie społeczne”, 1927, czy: A. Woroniecki, „Ogrody robotnicze”, Poznań, 1905.

ogrody. Przed wybuchem II wojny światowej trwały prace legislacyjne mające uregulować stan prawny ogrodów, a ruch działkowy jednoczył się w ogólnokrajowej organizacji²⁴. Niestety przetrwało niewiele materiałów, wiele uległo zniszczeniu podczas wojny. Oprócz pozycji w wykazie dla okresu do 1944 r. pomocne mogą być publikacje o tematyce ogrodów Jordanowskich, które w tym opracowaniu pominięto. Dr Jordan propagował ideę aktywnego wypoczynku i zakładania ogrodów dla dzieci, bliską idei leżącej u podstaw ruchu działkowego, stąd warto sięgnąć i po te pozycje.

Lata okupacji to czas ograniczonego funkcjonowania instytucji społecznych w tym ogrodów. W miejsce rozwiązanego centralnego związku działały związki okręgowe. Oprócz przepisów prawnych wydawanych przez władze okupacyjne dla działkowców oraz funkcji żywieniowej ogrody stanowiły schronienie dla partyzantów oraz miejsce walk, głównie w Warszawie. Z tego okresu zachowało się również niewiele materiałów²⁵.

Więcej literatury i materiałów archiwalnych znajduje się w zasobach bibliotek i archiwów dla okresu 1944-1956. Oprócz publikacji historycznych oraz ideologicznych i propagandowych, powstały dokumenty prawne regulujące ogrodnictwo działkowe w 1944, 1946 i 1949 r.

Kolejny okres (1949-1981) przynosi najwięcej dokumentacji do dziejów ruchu działkowego w PRL. Zachowały się archiwalia licznych ogrodów zakładanych w miastach (akta miejskich i gminnych rad narodowych, plany, mapy, rejestry, decyzje administracyjne). Mniej dokumentacji zachowało się z ogrodów przyzakładowych organizowanych przez duże przedsiębiorstwa państwowe.

Do najważniejszych autorów powojennych opracowań dotyczących ogrodnictwa działkowego należą, m.in.: Tadeusz Kulicki, Maria Kuropatwińska-Kalicka, Witold Lenkiewicz, Józef Roskosz. Natomiast wśród autorów najnowszych opracowań lokalnych, należy wymienić, m.in.: Alicję Dolecką, Witolda Deręgowskiego, Jerzego Idlera, Eugeniusza Kondrackiego, Z. Stankowiaka oraz W. Występskiego.

Niewątpliwie jedną z najważniejszych publikacji dotyczących historii polskich ogrodów działkowych jest „Tradycja ogródków działkowych w Polsce” Anny Pawlikowskiej-Piechotki. Jest to dotychczas najbardziej przekrojowe powojenne opracowanie tematu. Mimo to wiele kwestii pozostaje otwartych i czeka na uzupełnienie²⁶. Kolejną publikacją, która tym razem w wyczerpujący sposób omawia socjologiczny aspekt funkcjonowania ogrodów działkowych w wielkich metropoliach jest „Użytkowanie rodzinnych ogrodów działkowych przez społeczność wielkomięską - Przykład Łodzi” Romana Szkupy. Jest to jednocześnie najobszerniejsze polskie dzieło omawiające fenomen ogrodów działkowych w tym ujęciu.

Odrębny rozdział w dziejach ruchu na ziemiach polskich zajmują ogrody funkcjonujące do II wojny światowej na ziemiach odzyskanych. Niektóre historyczne ogrody są dziś obiektami zabytkowymi. Dzieje niemieckiego ruchu działkowego i związanego z nimi prawodawstwa na tych terenach są w Polsce również dość słabo rozpoznane. Z pewnością przydatne będą niemieckie archiwa i literatura, które mogą rzucić nowe światło także na polski ruch działkowy, który czerpał z zachodnich wzorców, zwłaszcza na Śląsku i Pomorzu. Dla poznania historii ogrodnictwa działkowego na ziemiach odzyskanych cenne są wyniki wspomnianej wyżej pracy doktorskiej autorstwa Katarzyny Gryńiewicz-Balińskiej. W wyniku zmiany granic w 1944 r. wiele polskich ogrodów pozostało także za wschodnią granicą. Ich losy również zasługują na odrębny szkic dziejowy.

24 K. Wiech, „Ogrody działkowe w Polsce”, źródło: <http://pzd.pl/artykuly/12880/108/Ogrody-dzialkowe-w-Polsce.html> (dostęp: 05.2014).

25 M. Kuropatwińska-Kalicka, „Ogródek działkowy”, Warszawa, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych. Departament Oświaty Rolnej, 1947, wyd. 2 uzup., s 9-10.

26 Początki ruchu działkowego w Polsce mieszczą się u autorki na 6 stronach, podobnie wstęp o zachodnich pierwowzorach ruchu. Zdecydowanie więcej dowiemy się o losach ogrodnictwa działkowego w Polsce po 1944. Publikacja jest wartościowym przekrojowym opracowaniem jakiego do tej pory nie było. W przystępny syntetyczny sposób ujmuje dzieje ruchu. Nadal jednak brakuje prac szczegółowo opisujących początki ogrodnictwa i ruchu, jak również kwestię introdukcji idei z krajów zachodnich na nasze ziemie. Zbyt wiele narosło w tej materii uproszczeń powtarzanych często za literaturą.

Wykaz

Ze względu na ramy niniejszej pracy oraz znaczne rozmiary sporządzonego przez autora wykazu bibliograficznego i materiałów archiwalnych zestawienie podzielono na dwie części. Zostały one opublikowane w internecie na stronie autora.

Pierwsza część prezentuje literaturę, prasę, wybrane opracowania naukowe, prace niepublikowane, strony internetowe oraz archiwa działkowe. Druga część zawiera wykaz materiałów źródłowych dostępnych w archiwach państwowych, jak również wybór literatury do dziejów ogrodnictwa działkowego w Europie i zestawienie dokumentów prawnych regulujących tę dziedzinę w kraju i za granicą - najważniejsze akty prawne z Wielkiej Brytanii i Niemiec - prekursorów regulacji ogrodnictwa działkowego.

Wykaz podzielono na kilka kategorii merytorycznych oraz według okresów historycznych. Układ pozycji literatury jest chronologiczno-alfabetyczny, materiały archiwalne ułożono wg archiwów i sygnatur. Literaturę podstawową oddzielono od uzupełniającej. Opracowania nie mającego bezpośredniego związku z omawianym tematem, ale poruszające zbliżoną problematykę ogrodów i zieleni miejskiej oraz małych działek rolniczych oznaczono kursywą, kluczowe zaś wytłuszczonym drukiem.

Jak wspomniano wcześniej, nie jest możliwa precyzyjna i nie budząca wątpliwości klasyfikacja literatury zagadnienia ze względu na przyjęte podkategorie historyczne. Ich przytoczenie stanowiło bardziej propozycje kierunków rozwoju badań niż klasyfikacji, dlatego zestawienie podzielono ze względu na rodzaje dostępnych materiałów:

- książki, publikacje zwarte i prace naukowe,
- czasopisma,
- materiały niepublikowane, strony internetowe, archiwa działkowe,
- materiały archiwalne,
- dokumenty prawne i przepisy organizacyjne,
- wybór literatury do dziejów ruchu za granicą.

Warto nadmienić, że w zasobach uczelni znajduje się wiele prac magisterskich z zakresu socjologii, etnologii i ekonomii, jak również architektury i historii dotyczących ogrodów działkowych. Powstają aktualnie także prace doktorskie.

W wykazie pominięto miejsca przechowywania i sygnatury literatury, gdyż dziś są powszechnie dostępne w bazach informatycznych bibliotek. Czasopisma opisano dokładniej z informacją o numeracji każdego rocznika, numerach specjalnych wraz z wybranymi uwagami zgodnie z danymi bibliotek, co w przypadku przedwojennych publikacji ułatwia rozeznanie ze względu na skomplikowane losy poszczególnych periodyków. Główne miejsca przechowywania przedstawionej literatury, to oprócz wymienionych w wykazie archiwów, m.in.:

- Biblioteka Narodowa w Warszawie,
- Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy,
- Biblioteka Jagiellońska w Krakowie,
- Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu,
- Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka,
- wybrane biblioteki uniwersyteckie.

W przypadku materiałów archiwalnych przywołano nazwy oraz sygnatury zespołów i jednostek zawierających wzmianki o ruchu działkowym zgodnie z danymi z katalogów Archiwów Państwowych. W przypadku działalności związków zawodowych w okresie PRL (1949-1981), które prowadziły ogrody, przywołano dostępne w archiwach zasoby, które mogą, ale nie koniecznie muszą, zawierać interesujące badaczy ogrodów materiały. Oznaczono je w wykazie kursywą.

Przedstawiono też wybór artykułów i publikacji naukowych i popularnonaukowych dotyczących ogółu zagadnień związanych z ogrodami działkowymi z ostatnich lat. W wykazie nie uwzględniono prasy lokalnej i krajowej, w której pojawiają się liczne artykuły i wzmianki przydatne do opracowań historii poszczególnych ogrodów, jak również dziejów organizacji działkowców. Autor zgromadził bogaty zbiór materiałów prasowych do historii wrocławskich

ogrodów po 1945 r., jednak zakresem i objętością wykracza on poza ramy niniejszego opracowania.

Oddzielnych studiów źródłowych wymagają: akta spraw sądowych przeciwko organizacjom działkowców i działkowcom oraz dawne akta hipoteczne, prawno-gruntowe i własnościowe znajdujące się w archiwach różnych instytucji: ogrodów, okręgowych zarządów, sądów, ewidencji gruntów i in. Niektóre z nich dostępne są w archiwach państwowych. Pozycje kluczowe do badań historii ruchu i ogrodnictwa działkowego oznaczono wytłuszczonym drukiem. Dla archiwaliów zastosowano uproszczony podział na okresy: do 1944 r. i po 1944 r.

Podsumowanie

Zaprezentowane zestawienie to efekt wieloletniej pracy w poszukiwaniu źródeł do badania historii polskiego ruchu działkowego, także na tle europejskim. Mimo to nie jest on zamknięty. Pominięto szczegółowe wykazy stron internetowych, ponieważ wiele ze starszych stron już nie istnieje, pojawiają się także nowe. Z uwagi na nieopracowane jeszcze zasoby archiwów okręgowych zarządów PZD oraz dawnych wojewódzki zarządów pracowniczych ogrodów działkowych nie podano pełnego wykazu, z wyjątkiem materiałów, znajdujących się w zasobach Archiwów Państwowych. Jak każdy zbiór głównie bibliograficzny, wymaga on uzupełnienia i rozszerzenia o materiały niedostępne bądź nieznane autorowi. Nadal otwarta pozostaje kwestia kwerend materiałów w dawnej prasie lokalnej, archiwach ogrodowych i miejskich, gdzie wśród materiałów samorządowych wydziałów odpowiedzialnych za tereny zielone, upiększanie i porządek miast oraz gospodarkę gruntami, jak również wśród spuścizn licznych działaczy i organizacji społecznych promujących idee bliskie ogrodnictwu miejskiemu, znajdują się wzmianki o działalności, zakładaniu i organizacji ogrodów działkowych. Jest to żmudna praca dla zainteresowanych tematem badaczy, która wykracza poza ramy publikacji. Dziś ułatwieniem są szybko rozwijające się cyfrowe bazy inwentarzowe i bibliograficzne archiwów i bibliotek dostępne w Internecie. Gdy wykaz powstawał (głównie w latach 2004-2010) bazy te nie były tak zaawansowane i kompletne.

Najwięcej nadal pracy pozostaje do wykonania w samych ogrodach i w PZD, które dysponują unikalnymi zbiorami archiwalnymi, kronikami, albumami i pamiątkami. Wiele ogrodów zachowało i pieczołowicie przechowuje ślady swojej historii. Jednak dziś nie są one znane ze względu na ich unikalny charakter. Wymagają zinwentaryzowania i opracowania, bądź szerszego programu badawczego. Wiele publikacji zwłaszcza z okresu PRL nie jest wolnych od ideologicznych wpływów epoki, dlatego jak w każdym innym przypadku należy je poddać krytycznej analizie zachowując szczególną ostrożność w wydobywaniu faktów i merytorycznych treści istotnych dla badań.

Problematyka historii ogrodnictwa działkowego wraz z kluczową literaturą tematu i archiwaliami jest dość złożona i z pewnością zasługuje na dalsze rozwijanie. Wszelkie działania podejmowane w celu wzbogacenia naszej wiedzy o ogrodach wymagają współpracy interdyscyplinarnej badaczy i specjalistów wielu dziedzin, m.in.: antropologów kultury, architektów, architektów krajobrazu, ogrodników, historyków, historyków sztuki, prawników, socjologów, urbanistów, a także samych zainteresowanych, czyli organizacji zrzeszających działkowców²⁷, jak również urzędników, samorządów i władz państwowych odpowiedzialnych za współpracę z działkowcami i ogrodami. Bez interdyscyplinarnej współpracy i kolejnych projektów badawczych na miarę prac, które już zaowocowały w ostatnich latach obszernymi publikacjami, np. „Dzieło – działka”, „Użytkowanie rodzinnych ogrodów działkowych...”, nie będzie możliwe zrealizowanie postulatów przedstawionych we wstępie. W obliczu wciąż niepewnej przyszłości ogrodów w naszym kraju, trwałość unikalnego materiału badawczego znajdującego się w ogrodach może okazać się niestety ulotna.

27 Głównie PZD, który pozostaje największą organizacją działkowców, jak również lokalnych stowarzyszeń i tych, które aktualnie powstają na mocy ustawy o ROD z 2013 r.

Bibliografia

- [1] „Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki, dziedzic, oznacza prawo i obowiązki mieszczan Wielkiego Koźmina”, przywilej z 07.11.1575 r., źródło: Archiwum państwowe w Poznaniu, sygn. 53/4331/0 Akta miasta Koźmin, jedn. I/1
- [2] „A Brief History of Allotments in England”, źródło: <http://www.bkthisandthat.org.uk/ShortHistoryOfAllotmentshtml.html> (dostęp: 10.2012)
- [3] J. Burchardt, „The Allotment Movement in England 1793-1873”, London, The Royal Historical Society, 2002
- [4] „Dzieło – działka”, pod. red. M. Szczurek i M. Zych, Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Kraków, 2012
- [5] „Dziesięć lat pracy Okręgowego Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Województwa Śląskiego”, Okręgowy Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Województwa Śląskiego, Chorzów, 1938, s. 5
- [6] M. Gorczyca, „Stan rozwoju pracowniczych ogrodów działkowych”, w: „Wiadomości Statystyczne”, 0043-518X, r. 58, nr 12 (2013)
- [7] K. Grażyna Gryniewicz-Balińska, „Rozwój ogrodów działkowych we Wrocławiu od końca XIX w. do II wojny światowej”, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Wandy Kononowicz, Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2014
- [8] M. Kuropatwińska-Kalicka, „Ogródek działkowy”, Warszawa, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych. Departament Oświaty Rolnej, 1947, wyd. 2 uzup.
- [9] Wł. Lubawy, „Historia ogrodów działkowych w Polsce z okazji dziesięciolecia Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych, Przydomowych, Małych Osiedli i Hodowli Drobno Inwentarza Rzeczypospolitej Polskiej: uzupełnione do 1939 r.”, Centralny Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie, 1939, wyd. 2 jubileuszowe
- [10] Ł.K. Netczuk, „Monografia R.O.D. „Pokój” (1947-2013) i szkic historii ogrodów kolejowych na osiedlu Tarnogaj we Wrocławiu 1927-2013”, maszynopis, poszyt, 175 s., część pracy opublikowano na stronie internetowej ogrodu: <http://rodpokoj.org>
- [11] A. Pawlikowska-Piechotka, „Tradycja ogródków działkowych w Polsce”, Gdynia, cop. 2010
- [12] H. Romanowski, „Uwagi o architekturze ogrodów działkowych”, [w:] Czasopismo techniczne – Architektura, 6-A/2012, Zeszyt 19, Rok 109, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2012
- [13] Ruszają prace nad stworzeniem archiwum ruchu działkowego 17.02.2012, źródło: <http://pzd.pl/artykuly/4467/188/Ruszaja-prace-nad-stworzeniem-archiwum-ruchu-dzialkowego.html> (dostęp: 10.2013)
- [14] K. Wiech, „Ogrody działkowe w Polsce”, źródło: <http://pzd.pl/artykuly/12880/108/Ogrody-dzialkowe-w-Polsce.html> (dostęp: 05.2014)
- [15] St. Wilczyński, „Ogródki działkowe jako zagadnienie społeczne”, 1927
- [16] A. Woroniecki, „Ogrody robotnicze”, Poznań, 1905.
- [17] Zachęcamy do współtworzenia archiwum ruchu działkowego, 23.02.2012, źródło: <http://pzd.pl/artykuly/4495/188/Zachecamy-do-wspoltworzenia-archiwum-ruchu-dzialkowego.html> (dostęp: 10.2013)
- [18] http://www.kozminwkp.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=53&Itemid=182 (dostęp: 10.2013)
- [19] <http://rod-lotnik.pl/historia.html> (dostęp: 10.2013)

Literatura

- [1] [1] „Andrzej Górka, kasztelan międzyrzecki, dziedzic, oznacza prawo i obowiązki mieszczan Wielkiego Koźmina”, przywilej z 07.11.1575 r., źródło: Archiwum państwowe w Poznaniu, sygn. 53/4331/0 Akta miasta Koźmin, jedn. I/1
- [2] [5] „A Brief History of Allotments in England”, źródło: <http://www.bkthisandthat.org.uk/ShortHistoryOfAllotmentshtml.html> (dostęp: 10.2012)
- [3] [4] J. Burchardt, „The Allotment Movement in England 1793-1873”, London, The Royal Historical Society, 2002
- [4, s. 29] [2] „Dzieło – działka”, pod. red. M. Szczurek i M. Zych, Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie, Kraków, 2012, s. 29
- [4, s. 18] [20] Tamże, s. 18
- [5, s. 5] [8] „Dziesięć lat pracy Okręgowego Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Województwa Śląskiego”, Okręgowy Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Województwa Śląskiego, Chorzów, 1938, s. 5
- [6, s. 84] [17] M. Gorczyca, „Stan rozwoju pracowniczych ogrodów działkowych”, w: „Wiadomości Statystyczne”, 0043-518X, r. 58, nr 12 (2013), s. 84
- [6, s. 80] [22] M. Gorczyca, tamże, s. 80
- [7] [10] K. Grażyna Gryniewicz-Balińska, „Rozwój ogrodów działkowych we Wrocławiu od końca XIX w. do II wojny światowej”, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Wandy Kononowicz, Wydział Architektury, Politechnika Wrocławska, Wrocław 2014
- [8, s. 9-10] [25] M. Kuropatwińska-Kalicka, „Ogródek działkowy”, Warszawa, Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych. Departament Oświaty Rolnej, 1947, wyd. 2 uzup., s. 9-10
- [9, s. 9] [7] Wł. Lubawy, „Historia ogrodów działkowych w Polsce z okazji dziesięciolecia Związku Towarzystw Ogrodów Działkowych, Przydomowych, Małych Osiedli i Hodowli Drobno Inwentarza Rzeczypospolitej Polskiej:

- uzupełnione do 1939 r.”, Centralny Związek Towarzystw Ogrodów Działkowych i Osiedli Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie, 1939, wyd. 2 jubileuszowe, s. 9
- [9, s. 10] [9] Wł. Lubawy, tamże, s. 10
- [10, s.] [11] Ł.K. Netczuk, „Monografia R.O.D. „Pokój” (1947-2013) i szkic historii ogrodów kolejowych na osiedlu Tarnogaj we Wrocławiu 1927-2013”, maszynopis, poszyt, 175 s., część pracy opublikowano na stronie internetowej ogrodu: <http://rodpokoj.org>
- [11, s. 82] [18] A. Pawlikowska-Piechotka, „Tradycja ogródków działkowych w Polsce”, Gdynia, cop. 2010, s. 82
- [11, s. 61, 81] [19] A. Pawlikowska-Piechotka, tamże, s. 61, 81
- [12, s. 277] [13] H. Romanowski, „Uwagi o architekturze ogrodów działkowych”, w: „Czasopismo techniczne – Architektura”, 6-A/2012, Zeszyt 19, Rok 109, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, 2012, s. 277.
- [13] [15] Ruszają prace nad stworzeniem archiwum ruchu działkowego 17.02.2012, źródło: <http://pzd.pl/artykuly/4467/188/Ruszaja-prace-nad-stworzeniem-archiwum-ruchu-dzialkowego.html> (dostęp: 10.2013).
- [14] [24] K. Wiech, „Ogrody działkowe w Polsce”, źródło: <http://pzd.pl/artykuly/12880/108/Ogrody-dzialkowe-w-Polsce.html> (dostęp: 05.2014).
- [15] [23] St. Wilczyński, „Ogródki działkowe jako zagadnienie społeczne”, 1927.
- [16] [23] A. Woroniecki, „Ogrody robotnicze”, Poznań, 1905.
- [17] [14] Zachęcamy do współtworzenia archiwum ruchu działkowego, 23.02.2012, źródło: <http://pzd.pl/artykuly/4495/188/Zachecamy-do-wspoltworzenia-archiwum-ruchu-dzialkowego.html> (dostęp: 10.2013).
- [18] [3] http://www.kozminwlp.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=53&Itemid=182 (dostęp: 10.2013).
- [19] [12] <http://rod-lotnik.pl/historia.html> (dostęp: 10.2013).